

MAXMUD QASHGARIYDIN "DEVONU-LUGAT-IT-TURK" MIYNETINDE TURMISLIQ LEKSIKA

G.E.Karlíbaeva

filologiya ilimleri doktori, professor

N.B.Seydullaeva

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti studenti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18627245>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 08-fevral 2026 yil
Ma'qullandi: 10-fevral 2026 yil
Nashr qilindi: 13-fevral 2026 yil

KEYWORDS

leksika, turmishliq leksika, azıq-
awqat atamaları, xojalıq
buyımları, sózlerdin
etimologiyası.

ABSTRACT

Maxmud Qashgariydin "Devonu-lugat-it-turk" miynetinde turmishliq leksika birliklerini qollanılıw ózgesheliklerin úyreniw..

Maxmud ibn al-Xuseyn ibn Muxammad al-Kashgari (1029—1101) – türk alımı, belgili «Devonu lugat – it türk» («Türk sózligi toplamı») atlı miynetin avtorı.

Maxmud Qashgariy türktiñ tuñış til mamarı, türkij tildin sabaqlıgın islegen, grammatikasın dúzip, ulıwma türk áleminiñ til óneriniñ órisin keñeytip, dúnyağa tanıtqan alım. Tyurkologiya tariyxında wol tuñış tariyxı salıstırmalı usıldı qollanıw, türkij tillerdiñ tariyxıy dialektologiyasınıñ tiykarın saladı. Onıñ usı tillerdi salıstırmalı türde izertlew usılı pútkil Shıǵıs tilshilerine ortaǵ izertlew usılı retinde ózinshe bir mektep bolıp qalıplesti.

Türkij yurtınıñ bay tariyxı, geografialıq jaǵdayı, ádebiyatı menen óneri, etnografialıq ózgeshelikleri «Devonu-lugat –it türk» miynetinde naǵız tariyxıy dáliyller menen keltirilgen. Ol kóplegen urıwlarıñ, tayıpalardıñ til ózgesheliklerin tallap, türkij tiliniñ mánisin salıstırıp túsindiredi, turmıs saltın, úrp-ádetin bayanlaydı, sol dáwirdegi bir qatar jazıwshılardıñ, ulamalarıñ, tariyxıy adamlardıñ atları menen ómirbayanlıq dereklerin, türkij xalıqlarınıñ ápsana hám ráwiyatların, naqıl-maqalların beredi. Bul miynet türk xalıqlarınıñ mádeniyatı, sharwashılıǵı, etnonimleri, toponimleri, xalıqlıq kalendarı, geografialıq terminologiyası hám de kóplegen basqa da maǵlıwmatlar alıwǵa bolatuǵın ózinshe bir enciklopediya esabı.

Türkij til biliminde M.Qashgariydin bul miyneti A.N.Kononov[1], S.Mutalibov [2], S.Axalli [3], V.Maxpirov[4], A.Kairbaeva [5], A.Ragimov[6] hám taǵı basqa avtorlardıñ miynetlerinde izertlenildi. Al qaraqalpaq til biliminde akademik H.Hamidov [7], D.Nasirov [8], Sh.Abdinazimov [9] h.t.b miynetlerinde türkij xalıqlarına ortaǵ bul jazba esteliktiñ tili hám onıñ qaraqalpaq tiline qatnası tuwralı maǵlıwmatlar berilgen. Biz maqalada "Devonu-lugat-it-türk" miynetindegi turmishliq leksikanı úyrenemiz.

Maxmud Qashgariydin "Devonu-lugat-it-türk" miyneti leksikasında turaq jay hám onıñ túrlerine, bólimlerine baylanıslı, kiyim-kenshekke, azıq-awqatqa, xojalıqtaǵı buyımlardıñ atamalarına baylanıslı qollanılgan sózler kóplesh ushırasadı.

1. Turaq jay hám onıń túrlerine baylanıslı qollanılatusın sózler: úy-ew, miynette diywal mánisin ańlatıw ushın barlıq orında “tam” sózi qollanılğan, qapı-qapuǵ.

2. Kiyimniń túrlerin bildiretuǵın sózler – bas kiyimdi ańlatatuǵın sózler, úst kiyimdi ańlatatuǵın sózler, kiyimniń bólimlerin ańlatatuǵın sózler, kiyimniń qanday materialdan islengenin bildiretuǵın sózler bolıp bólinedi:

a) bas kiyimdi ańlatatuǵın sózler: bór-k-bór-bas kiyim, sálle-suluq, sharshı-saraǵush-shalǵısh t.b

b) úst kiyimdi ańlatatuǵın sózler: etik-etuk, ishik-ishuk-haywanlardıń terisinen tigilgen postın, kóylek-kónlaq, baǵırdaq-hayallar taǵatuǵın narse, ton-ton-sırttan kiyetuǵın kiyim, sharuq-ayaq kiyim, ishton-ishtan- diz kiyim, bashmaq-ayaq kiyim t.b.

c) kiyimniń bóleklerin ańlatatuǵın sózler: jaǵa-jaqa, túyme-tugma, jeń-eń, etek-etak t.b.

3. Azıq-awqatqa baylanıslı qollanılatusın sózler:

“Devonu-luǵat-it-türk” miynetindegi azıq-awqatqa baylanıslı qollanılatusın sózler qaraqalpaq xalqınıń materiallıq turmısı menen tıǵız baylanıslı taraw bolıp tabıladı. Qálegen tildi alıp qaraǵanımda sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de adamzat jámiyetiniń rawajlanıw basqıshlarına baylanıslı azıq-awqat atamaları da rawajlanıp otırǵan. “Devonu-luǵat-it-türk” tıń leksikasında bul tarawǵa baylanıslı tómendegidey sózler qollanılğan: awqat-azuq, azıq-awqat, as-ash, shórek-shurak-gulshe, nanetmak, may-jaǵ, pal-bal, suw-suv, duz as mánisinde-tuz, sút-sut, ayan-ajran t.b.

4. Kúndelikli turmısta qollanılatusın zatlardıń atamaları:

“Devonu-luǵat-it-türk” tıń sózlik quramında turmısta qollanılatusın hár qıylı buyımlardı hám miynet quralların ańlatatuǵın sózler kóplep ushırasadı. Olar tómendegi sózler: digirman-tegirman, kópshik-kópshúk-erdiń ústine salınatuǵın jabıw, qazan-ashig, qayıq-qajıǵ, kósew-kuzaku, er-ezar, taraq-tarǵaq, pıshaq-bishak, oshaq-oshaq, qırma-qırma-konus formasındaǵı zat, oraq-orǵaq, qaqpaaq-qaqbaq, tósek-toshak, qulp-kiritlik, qamshı-qamshi, besik-beshik, balta-baldu t.b.

5. Kiyimniń qanday materialdan islengenin bildiretuǵın sózler.

Parsha-barshin, jipák-jipák. “Ton” sózi Kulteginde ushırasadı: “jshra ashısız, tashra tonsız javız jablaq budunta uza olurtım”. Bul jerde “Ton” sózi ulıwma kiyim degen mánide qollanılğan. M. Qashǵariydiń “DLT” miynetinde “ton” sózi “sırttan kiyetuǵın kiyim” mánisinde jumsalǵan: Tash ton-sırttan kiyiletuǵın ton, Qaraqalpaq tilinde “ton” sózi “qoydıń terisinen tigilgen, qalıń kiyim” mánisin ańlatadı. Prof. N.K. Dmitriev “shapan” sózi túrkiy tillerine parsı tilinen kelip kirdi degen pikirdi aytadı. “Kóylek” sózi “DLT” te “qónlaq” formasında ushırasadı. “Belbew” - kúndelikli turmısta qaraqalpaqlar shapannıń yamasa tonnıń sırtınan beline baylaytuǵın buyımniń atı. Ol hár qıylı materialdaǵı tawarlardan isleniwi múmkin. Bul sóz qurılısı boyınsha “bel” hám “baw” degen eki sózden ibarat. “DLT” miynetinde bul sóz tómendegi orınlarda ushırasadı: Er kurin qurshandi-adam belbewin baylaydı, baǵ-baylaytuǵın qurın.

Endi kúndelikli turmısta jiyyi qollanılatusın ayırım buyımlardıń atamalarına toqtasaq: “Oshaq” qaraqalpaq xalqınıń turmısında úydi jılıtıw hám awqat tayarlaw ushın qollanıladı. Bul sóz M. Qashǵariydiń sózliginde “oshaq” formasında ushırasadı. “Oshaq” sóziniń etimologiyası tuwralı kóplegen pikirler aytılıp, olardıń ishinen E.V. Sevortyannıń pikiri dıqqatqa ılayıq boldı: ot (ogon) -shaq (jesh). “Pıshaq” sózi kúndelikli turmısta jiyyi qollanılatusın buyımdı ańlatadı. M. Qashǵariydiń sózliginde bul sóz “bishak” túrinde ushırasadı. Al “páki” sózin etimologiyalıq

jaqtan ilimpaz I.A. Ismailov “pakana” sózi menen baylanıstıradı. “Qasıq” sózi etimologiyalıq jaqtan “DLT” miynetindegi “qazıq” sózi menen baylanıslı. Qaraqalpaq xalqınıń kúndelikli turmısında qollanılatuǵın qasıq tiykarınan burınları aǵashtan tayarlangan.

Juwmaqlap aytqanda, Maxmud Qashǵarıydıń “Devonu-luǵat-it-türk” miynetiniń tilin hár tárepleme hám tereń úyreniw qaraqalpaq ádebiy tiliniń dereklerin ele de anıqlawǵa, onıń qalıplesiw hám rawajlanıw jolların baqlawǵa, hár qıylı tillik qubılıslardıń nızamlılıqların biliwge múmkinshilik beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Кононов А.Н. М.Кашгарский и его «Девану луғат-ит турк». – ов.тюркология, 1972, №1.
2. Муталлибов С. М. Кашгарский «Девану луғат-ит турк». –АДД, - Ташкент, 1967.
3. Ахаллы С. Словарь Махмуда Кашгарского и туркменский язык. – АҚД, -Ашхабад, 1968.
4. Махпиров В. Собственные имена в памятнике XI в . «Девану луғат-ит турк» М.Кашгарского. –АҚД, -Алма-ата, 1980.
5. Каирбаева Р. К.Брокельман о словообразующих формантах в языках тюркских племен XI века (по материалам «ДЛТ» М.Кашгарий). –АҚД, -Алма-ата, 1981.
6. Рагимов А. «Девану луғат-ит турк» М.Кашгарий и лексика азербайджанского языка. – АҚД, -Баку, 1985.
7. Ҳамидов Ҳ. М.Қашгарий ҳәм қарақалпақ тилиниң фонетикалық системасы. // Вестник КК. ФАН УзССР, 1973, №1.
8. Насыров Д. Основные особенности диалектов каракалпакского языка и их отношения и «Девану-луғат-ит турк» М.Кашгари. //Вестник КК ФАН УзССР, 1973, №3.
9. Абдиназимов Ш. Махмуд Қашғарийдиң «Девону луғат-ит түрк» мийнети ҳәм қарақалпақ тилиндеги айırım нақл-мақаллар. Өзбекстан Республикасі Илимлер Академиясі Қарақалпақстан бөлиминиң Хабаршысы. Нөкис. 2006. №4.